

СУЧАСНА ПАРАДИГМА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджено проблеми формування методології досліджень економічних систем в умовах «завершення автономії економіки, підпорядкування економічної функції соціальним цілям».

Ключові слова: методологія, методи, парадигма, інститут, «підхід», філософія методології, «олюдненість» економічних відносин, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, технологічний детермінізм, синергетичний ефект.

Дослідження закономірностей і проблем становлення та функціонування постіндустріальної моделі економічного розвитку, особливостей інституціональних форм адекватної такій моделі соціальної системи пов'язане насамперед із визначенням специфічних критеріальних ознак сукупності методів, за допомогою яких, власне, й може відбутися процес пізнання цієї складної «аналітичної конструкції», «нового принципу соціотехнічної організації та нового способу життя» [1]. Визначальною ознакою парадигми таких досліджень є нова філософія поглядів на сутність і характер змін, що відбуваються у житті світового суспільства, його економічної системи, національних систем, поведінці окремого індивіда в умовах динамічного розвитку науково-технічної революції, загроз і ризиків, що виникають у суперечливому процесі глобальної індивідуалізації та осуспільнення усіх форм людської діяльності.

Основою нової філософії пізнання закономірностей трансформації складних соціальних систем став факт «завершення автономії економіки, підпорядкування економічної функції соціальним цілям» [2] в умовах зростання загрози стрімкого поширення соціальної депривації та атмосфери «майже повсюдної ворожості до власного соціального устрою» [3] в інституційному полі індустріального типу економіки та суспільства на початку ХХ ст. На жаль, усвідомлення цих змін, потреби пошуку принципово нових шляхів розв'язання провалів ринку та держави прийшло далеко не одразу, як до політиків, так і до дослідників закономірностей розвитку економічних систем. Пояснити це можна лише одним — відсутністю у висхідній концептуальній схемі економічних досліджень філософського підходу, який передбачає системність уявлень про навколишній світ, виходить із його цілісності у будь-яких проявах, отже, із визнання існування взаємозалежності, взаємопроникнення його складових.

До речі, у науковій літературі широко використовується термінологія із вживанням поняття «підхід»: науковий, системний, філософський, технологічний, інституційний тощо. Однак, як це не дивно, навіть у наш час зміст, який вкладається у це поняття, надзвичайно різний, що свідчить про неухильність дослідників до таких апріорі «відомих» «дрібниць», які не вимагають, на їхній погляд, зусиль для розуміння. Водночас, точність у визначенні внутрішнього змісту таких «загально-відомих» понять суттєво впливає на можливості дослідження складних і надскладних систем. Із цього приводу ще Рене Декарт зазначав: *уясніть значення слів і ви позбавите людство половини його помилок.*

Ми, зокрема, вважаємо, що будь-який *підхід*, як поняття та функція у системі наукового інструментарію, уособлює дію (або комплекс дій) у наукових дослідженнях, націлену на окреслення та визначення ключових цілей, принципів, інструментів аналізу економічних явищ і процесів, отже, передбачає формування відповідної парадигми та методології досліджень цих явищ, ставлення дослідника до визначення сутності та ролі певних економічних і позаекономічних підсистем (інститутів) у досягненні синергетичного ефекту від їх взаємодії для усієї метасистеми в цілому. Таке уявлення про сутність і функції поняття *підхід* у методології дослідження складних об'єктів економічного життя дозволяє, на наш погляд, більш свідомо, системно та коректно оперувати методологічним інструментарієм, визначати цілі та завдання дослідження, уникаючи певного кола суперечностей у процесі аналізу одного й того самого об'єкта з різних позицій.

Саме філософський підхід до аналізу економічних проблем дозволяє сформувати не лише систему поглядів на закономірності розвитку економічних систем, а й визначити місце цих систем у навколишньому світі, звернутися до визначення ролі людини як єдиного цілісного суб'єкта суспільного життя, а не лише як до людини економічної. Адже, по-перше, «суспільна діяльність існує лише остільки, оскільки існує людина, й пізнати її ми можемо лише у зв'язку з людиною, істотою, у відношенні якої передбачаємо, що вона здатна до незалежних вчинків, до свідомого вибору цілей і засобів», а, по-друге, «те, що становить суспільну діяльність, існує та змінюється у часі, має історичний характер, зумовлено рядом факторів, має багаторівневу структуру та породжує сукупність явищ, яка й називається *суспільною діяльністю*, отже «включає також приховану психічну компоненту у вигляді позиції людей, які її (цю суспільну діяльність) створюють» [4]. Такий підхід, безперечно, спрямовує на поглиблення досліджень сутності мотивів індивіда до праці не лише у сфері матеріальних важелів впливу, а й через використання неформальних інститутів — ціннісно-естетичних, соціально-політичних, культурологічних, що визначають ставлення людини до людини та до навколишнього світу.

Подібний підхід щодо формування методології дослідження сучасних економічних систем почав складатися задовго до появи постіндустріального суспільства як реального явища економічного та соціального життя людства, що, зокрема, відображає, як складність, неоднозначність розв'язання основного питання філософії відносно ставлення мислення до буття, так і глибину можливостей творчої думки дослідників, які за певних умов, на основі розуміння окремих конституюючих, ключових ознак здатні прогнозувати не лише тенденції подальшого розвитку, а й методологію дослідження цих тенденцій.

Досліджуючи сутність інституційних основ економічних і соціальних процесів у їх розвитку, ми, як уже зазначалося, за будь-яких умов виходимо з розуміння того факту, що усі вони пов'язані з діяльністю людини, індивіда. Саме людина є невід'ємною складовою, елементом будь-якої складної соціальної системи, визначаючи та опосередковуючи, отже, усі соціальні процеси: економічні, політичні, духовні тощо. Узагалі, «історія, — зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, — не робить нічого, вона» не володіє ніяким неосяжним багатством», вона «не б'ється в жодних битвах»! Не «історія», а саме *людина*, дійсна жива людина — ось хто робить усе це, усім володіє та за все бореться. Історія — не що інше, як діяльність людини, яка має власні цілі» [5]. Тому людина як індивідуальність утримує в собі, за словами Гегеля, нескінченну множинність відносин і зв'язків, що належать до конкретного змісту людської душі.

Звичайно, екстенсивна, монотонна, некваліфікована або малокваліфікована праця як масове явище у 18—19 ст. не могла стати основою висхідної концептуальної схеми визначення справжнього місця та функцій людини у системі виробництва, соціально-економічних відносин, оскільки слабо впливала на трансформацію струк-

тури індивідуальних потреб, що визначають зміни у характері та змісті праці, її творче збагачення. Адже, як це зазначав ще Г. Гегель, вирішальне значення має не рефлексія як така, а те середовище, у якому й утворюється тотожність загального та одиничного [6]. Лише завдяки якісним змінам, що відбувалися в економічній системі на основі її циклічного розвитку, перетворенням у структурі та якості елементів продуктивних сил, відносин власності, у ХХ ст. складаються умови як для зміни ролі людини у системі виробництва, так і для формування якісно нової парадигми розв'язання теоретичних і практичних проблем такої зміни. В основі даної парадигми — уявлення про те, що «Людство повинно надалі об'єднуватися не примусом, тобто політичними засобами, а інтересами, тобто засобами соціальними» [7].

У цьому контексті надзвичайно плідною та конструктивною уявляється філософія методології економічних досліджень, запропонована на початку ХХ ст. усевітньо відомим релігійним філософом С. Булгаковим. У праці «Філософія господарства» (1912) він сформулював деякі ключові принципи методології досліджень, які в наш час притаманні представникам неолібералізму та неоінституціоналізму. Учений, зокрема, зробив наголос на необхідності аналізу таких інституційних чинників економічного розвитку, як свобода та творчість, місце особистості в господарстві та його етика, підкреслюючи, що свобода є загальною основою творчого процесу: «там, де є життя та свобода, є місце й для нової творчості, там уже виключений автоматизм, який випливає з визначеного та незмінного устрою світового механізму, що йде як заведений годинник, тому й господарство — як у широкому, так і в вузькому, політико-економічному розумінні — також є творчість, синтез свободи та необхідності» [8].

Як можна зрозуміти з наведеної вище позиції філософа, вже на початку ХХ ст. синергетичний ефект дослідження проблем функціонування та розвитку економічних систем можна було забезпечити лише на базі парадигми, що своєю основою визнавала уявлення про економіку як про синтез свободи, творчості та необхідності. У 50—80-ті рр. ХХ ст. такий підхід до визначення закономірностей трансформації базових інститутів економічної системи розвинених країн, адекватних їм суспільних форм прояву та функціонування, таких, як постіндустріальне, інформаційне, постеконічне суспільство, вважався новим і, якщо так можна висловитися, революційним в економічній теорії.

Водночас згадуваний вище С. Булгаков уже на початку ХХ ст. прогнозував вихід економічного життя з жорстких рамок детермінізму, оскільки господарство, що розглядається як творчість, є й психологічним феноменом, явищем духовного життя, так само, як і всі інші боки людської діяльності та праці. Тому, на думку вченого, проголошувати його «рефлексом даних економічних відносин можна тільки за того логічного фетишизму, в який впадає політична економія, коли вона розглядає господарство, розвиток продуктивних сил, різні економічні організації крізь призму абстрактних категорій, поза їх конкретністю. Саме тому, — зазначає С. Булгаков, — політична економія має потребу у прищепленні справжнього реалізму, який обов'язково включає й «причинність через свободу», й історичний психологізм, який може позначатися на духовній атмосфері даної епохи [9]. В основі такого підходу до розуміння напрямів розвитку предмета політичної економії, безперечно, лежить уявлення про суспільство як про цілісну, багатовекторну систему зі складною структурою.

Слід зауважити, що й сучасний інституціоналізм, і значною мірою неолібералізм подібний підхід у дослідженні чинників економічного зростання та розвитку вважають принципово важливим і необхідним, про що можуть свідчити наведені нижче таблиці, у яких синтезовано підходи до розуміння множинності проявів сутності інститутів та основних економічних категорій у процесі трансформації як економічних систем, так і власне економічної теорії:

Таблиця 1

ВИЗНАЧЕННЯ ІНСТИТУТУ: РІЗНІ ПІДХОДИ

Підхід	Визначення інституту
Нормативний	Зовнішня регламентуюча норма
Етичний	Внутрішня етична норма
Інформаційний	Знання, що містить зразок поведінки
Еволюційний	Рутина — норма ділової поведінки
Ігровий	Правила гри суб'єктів господарювання
Трансакційний	Обмеження, зумовлені трансакційними витратами
Контрактний	Суспільний договір
Соціологічний	Форма соціальних взаємодій
Організаційний	Узгодженість окремих елементів соціального середовища

Таблиця 2 [10]

ІНФОРМАЦІЙНА ЕКОНОМІКА ТА ІНДУСТРІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Аспект	Економіка	
	індустріальна	інформаційна
Продукт	Матеріальний	Інформаційний
Праця	Проста	Творча
Капітал	Фізичний	Людський
Багатство	Зовнішнє	Внутрішнє
Цінність	Витрати праці	Час творчості
Потреби	Багато	Одна
Добробут	Економічний	Креативний
Гроші	Мета	Засіб
Соціальна взаємодія	Товарна	Міжособистнісна

Отже, головною ознакою, принципом сучасних філософських поглядів на природу економічних процесів, методи дослідження закономірностей їх розвитку стає «олюдненість» економічних відносин, перехід од побудови абстрактних моделей і схем функціонування господарських систем у площину досліджень інтересів, умов і чинників самореалізації в економічному середовищі людини як цілісності в усіх її проявах: як людини економічної, соціальної, духовної, інформаційної, інституційної тощо, як внутрішнього ядра сутності та поля функціонування сучасної економічної системи.

Критеріальною* основою такої еволюції можна вважати, по-перше, стрімке зростання інформації про навколишній світ, його взаємозалежності та суперечності, розвиток форм, методів, можливостей обробки, осмислювання, конвертації цієї інформації у певну систему знань, адже, зрештою, матір'ю інтуїції є саме інформація,

* Критерій (гр. Kriterion) — ознака, на основі якої відбувається оцінка, визначення, або класифікація чогось; мірило.

помножена на знання, трансформована у них, а по-друге, так само стрімке зростання потреби та можливостей щодо використання в економічних дослідженнях досягнень інших наук. Ще в 40-рр. XX ст. у праці «Мотивація економічної діяльності» Т. Парсонс зазначав, що «багато проблем може бути вивчені більш плідно за умови співробітництва на теоретичному рівні різних соціальних дисциплін, ніж це можна зробити, діючи всередині кожної з них окремо, як би добре не була розроблена для розв'язання певного кола проблем її теоретична схема» [11]. Такий підхід дістає визнання та розвиток на сучасному етапі функціонування методології як «науки про науку».

Одними з перших серед тих, хто визнав та активно застосовував такі принципи, були представники Чиказької економічної школи, які від початку 40-х рр. XX ст. проводили аналіз таких позаекономічних чинників господарської діяльності економічних суб'єктів, як політичний вплив, правові інститути, сім'я, людський капітал, час тощо [12]. Тому навряд чи можна визнати конструктивною спробу деяких владних структур й окремих груп фахівців у сучасній Україні жорстко та остаточно визначити кордони предмета кожної наукової дисципліни в системі економічних наук. Автаркія* в умовах, коли наука і світове суспільство стрімко розвиваються саме завдяки процесам взаємопроникнення, посилення синергетичного ефекту завдяки поглибленню їх взаємозв'язків, взаємозалежностей, є не просто шкідливою, а й неприпустимою, як у методології, так і у визначенні об'єктів досліджень окремими економічними дисциплінами. Це можна з достатньою повнотою побачити на прикладі особливостей використання у сучасних умовах формаційного підходу до аналізу закономірностей, чинників і наслідків трансформації економічних систем.

На початку переходу капіталізму у стадію зрілості, коли найбільш виразно на поверхні економічних відносин проступали суперечності у системі матеріальних потреб та інтересів між найбільшими мобільними соціальними групами (класами) буржуазного суспільства — власниками капіталу та найманими працівниками, філософською основою епістемології (теорії пізнання), методології досліджень законів і закономірностей формування та функціонування економічної системи капіталізму став формаційний підхід, який був значною мірою своєчасним, доцільним та ефективним, оскільки пояснював, як внутрішні важелі руху системи, так і природу соціальних суперечностей, пов'язаних із недостатнім розвитком продуктивних сил, їх складових, у тому числі праці і, відповідно, системи мотивації до праці.

На думку деяких учених, «формаційна схема уявляється конструкцією добропорядною: теоретично відтворюючи певні зрізи дійсності, вона відповідає найбільш прискіпливим вимогам науки, виразно відрізняється від псевдонаукових містичних, суб'єктивістських тощо трактувань історичного процесу», має, згідно з принципами побудови логіки та методології пізнавальної діяльності, певну «внутрішню досконалість науково-теоретичних побудов» [13]. Очищений від штучних нашарувань суб'єктивних уявлень і теоретичних конструкцій формаційний підхід К. Маркса до періодизації історичних етапів економічного розвитку суспільства, визначення принципів і критеріїв зміни життєвих циклів економічних систем, справді, може й нині відігравати певну конструктивну роль у дослідженні закономірностей економічного та соціального розвитку. Така його роль, зокрема, може базуватися на використанні поглядів К. Маркса щодо класифікації суспільних формацій (архаїчної, економічної та комуністичної), сутності «економічної суспільної формації»,

---

* Автаркія (гр. *autarkeia* — самозадоволення) — політика господарського відособлення країни, створення замкненої економіки, що самозабезпечується. У сфері науки автаркія знаходить свій вираз у жорсткому відстоюванні окремими школами, науковими групами, науковими дисциплінами виключного права на дослідження тієї чи іншої сфери суспільного життя, економіки тощо, не зважаючи на те, що сутність будь-якого суспільного явища та процесу надто складна, отже визначення її законів та закономірностей, на базі яких вона стає зрозумілою та доступною для використання в інтересах людини і суспільства, не під силу жодній окремо взятій дисципліні, тим більше на принципах зазначеної автаркії.

можливості існування в межах такої формації кількох «способів виробництва» тощо [14].

Останнє положення досить органічно, на наш погляд, кореспондується з цивілізаційним підходом до розуміння закономірностей, механізмів і форм внутрішньої трансформації капіталістичної економічної системи на основі та в процесі заміни одного технологічного способу виробництва іншим. Адже способи виробництва кардинально змінюються, натомість базові економічні інститути ринкової системи капіталізму, які формують і підтримують її цілісність, залишаються, хоча, безперечно, також у трансформованому вигляді.

До речі, у контексті дослідження проблеми сутності постіндустріальної економіки та постіндустріального суспільства, їх якісних відмінностей від попередніх історичних етапів розвитку економічної системи капіталізму видається плідною думка В. Іноземцева щодо природи економічної суспільної формації, сформульована ним на основі дослідження поглядів К. Маркса на цю проблему. Вищезгаданий автор визначає економічну суспільну формацію як таку форму організації людського суспільства, що «ґрунтується на праці як свідомій, але породженій зовнішньою матеріальною необхідністю діяльності людини і характеризується приватною власністю, експлуатацією та обміном продуктами праці між членами суспільства» [15]. Цитований автор твердить, що жодна з названих вище рис економічної формації не може бути знищена поодиноці, оскільки усі вони мають єдину основу — працю — свідому, але відчужену діяльність людини, яка відбувається під впливом «зовнішньої матеріальної необхідності, що тисне на людину» (про що вже йшлося вище).

На наш погляд, наведена вище позиція цілком відповідає реаліям економічного життя. Адже дослідження змісту праці, напрямів і динаміки його розвитку дозволяє побачити весь багатобарвний спектр процесів, що відбуваються в економічній системі під впливом цього розвитку, — від механізмів реалізації функцій праці і видів трудових операцій до чинників розвитку людського та інтелектуального капіталу; від характеру розподілу виробничої діяльності в умовах індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства до причин, що викликають появу і визначають специфіку соціального капіталу, трансформацію структури соціальної стратифікації тієї чи іншої країни.

Водночас, розглядаючи ключову роль праці у системі координат економічної суспільної формації, слід, безперечно, основну увагу звернути на процеси, що відбуваються в сучасних умовах із характером праці: адже саме характер праці відображає «найважливіші ознаки соціально-економічної сутності праці, що розглядаються з боку відносин власності, передусім власності на засоби виробництва». Саме характер праці «теоретично виражається в таких економічних категоріях, як відчуження праці, асоційована праця, примусова праця, безпосередньо суспільна праця та інше» [16]. Таке розуміння змісту та характеру праці, її ролі у забезпеченні економічного й соціального прогресу дозволяє говорити про те, що трансформація праці як свідомої, але відчуженої діяльності людини у працю творчу, вільну — внутрішню потребу та джерело існування людини як члена суспільства є необхідною умовою процесу трансформації індустріальної економіки, індустріального суспільства у суспільство постіндустріальне, а згодом і в пост-економічне.

Водночас «формаційна конструкція» вже з початку становлення та застосування має слабкі боки. Насамперед, як зазначають філософи, формаційний підхід є дегуманістичним, оскільки «безконтрольне та монопольне використання макросоціологічних понять робить формаційну схему фундаментом не конкретно-історичних, а відчужених соціально-економічних описів»; такий підхід є схематичним, адже «не всі та не будь-які форми людського співжиття відповідають ознакам, що вводяться та впливають із природи формаційних уявлень»,

він «не відповідає епістемологічно значущому критерію гомогенності», є есхатологічним, натомість «будь-яка сходинка суспільної історії позбавлена самодостатності: вона лише віха на шляху до наступної» [17]. До вузьких місць формаційного підходу відносять також той факт, що він «спрямляє, згладжує історію», оскільки ідеалізації, що фігурують у формаційній схемі, «не просто вихолощені у гуманітарному сенсі, рівним чином вони звільнені від життєво конкретних деталей, випадковостей, а класична дилема «призначення — свобода волі» розв'язується тут на користь економічно тлумаченого призначення, що «і методологічно, і фактично некоректно» [18].

Певною схематичністю і водночас жорсткістю прив'язки до ролі обмеженого кола об'єктивних чинників, що визначають характер мотивів, дій та інституційних форм переходу економічних систем і суспільства від одного якісного стану до іншого, більш досконалого та оптимального, відзначається, на наш погляд, і технологічний підхід у системі методології дослідження закономірностей трансформації складних соціально-економічних явищ і процесів.

Якщо формаційний підхід в основі своїй має жорстку базову конструкцію з таких інституційних форм, як власність, капітал, основні класи суспільства, виробничі відносини, то технологічний, по-перше, спирається так само, як і формаційний, на принципи детермінізму — філософського вчення, згідно з яким «усі форми реальних взаємозв'язків явищ у кінцевому підсумку складаються на основі всезагальної причинності, поза якою не існує жодне явище дійсності», а по-друге, визнає вирішальним чинником змін у соціально-економічних процесах розвиток техніки, технологій, техніко-економічних відносин. Саме на базі такого уявлення про характер і механізми зв'язку явищ (причина — наслідок) Т. Веблен сформулював тезу про «технологічний детермінізм» як закономірний усебічний вплив на суспільний розвиток промислового виробництва і технічного прогресу, внаслідок чого виникає можливість і необхідність встановлення політичної влади технічних спеціалістів на базі наукового знання на протигагу владі капіталу [19]. Ця теза дістала подальший розвиток у працях Дж. К. Гелбрейта, Р. Хейлбронера та ін.

Слід зазначити, що, як і формаційний, технологічний підхід до аналізу причин і чинників трансформації капіталістичного суспільства, безперечно, має право на існування та використання, оскільки заперечити вплив технологічних змін на характер і структуру техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин неможливо. Однак, мабуть, слід зважати й на те, що такі зміни відбуваються у суспільстві, яке наповнено величезною кількістю особистостей з їх суб'єктивними уявленнями про цілі економічного розвитку, характер індивідуальних та суспільних потреб і інтересів, способи забезпечення їх узгодження та реалізації. Тому жорстка, однолінійна схема визначення природи механізмів, які породжують і забезпечують той чи інший характер трансформації економічних систем і суспільств, уявляється недостатньою для пізнання цих надскладних соціальних процесів.

Останнім часом значного поширення набуває використання інституційно-цивілізаційного підходу до аналізу закономірностей функціонування та трансформації соціальних систем. Його поява пов'язується саме з ускладненням механізмів функціонування надскладних метасоціальних систем, у яких дедалі більше на економіку починають впливати позаекономічні чинники. Пояснити їх безпосередній вплив на економічне життя за допомогою суто економічного методологічного інструментарію або на основі визнання ключової ролі лише технологічних змін у суспільному виробництві в принципі не можливо, що, власне, й викликає до життя інституційну теорію з її специфічною синтетичною емпіричною основою — категорією інституту.

Вище вже наводилася таблиця, в якій характеризуються багатогранність підходів до визначення сутності, отже й пізнавальних властивостей інституту як інстру-

мента теоретичного аналізу. На наш погляд, саме така багатосутнісність поняття «інститут» і дозволяє збагатити як поле, так і глибину аналізу в економічній теорії, залучаючи у це поле соціальні процеси, пов'язані із розвитком форм прояву та умов функціонування власності, капіталу, праці, продукту, влади, взаємозв'язків між основними суб'єктами економічних відносин.

У науковій літературі, яка відображає стан і рівень узагальнень щодо визначення сутності цивілізаційного підходу, можна побачити кілька основних, часом одностовтєвих, часом полярних позицій. Так, наприклад, автори «Економічного енциклопедичного словника» (за ред. С. В. Мочерного) розглядають цивілізаційний і формаційний підходи в економічному дослідженні як «взаємодоповнювані підходи до аналізу еволюції людського суспільства, передусім економічних систем, за яких загальноцивілізаційний підхід частково відображає розвиток технологічного способу виробництва, а тому підпорядкований формаційному підходу, який системно характеризує базис і надбудову». Водночас цитовані автори вважають цивілізаційний підхід суб'єктивістським, «еклектичною сумішшю», в основі якої лежить принцип технологічного детермінізму (адже техніка — лише один з елементів продуктивних сил) [20].

Подібної «вади» цивілізаційного підходу згадувані дослідники не можуть, як нам уявляється, подарувати. Щоправда, скептично ставлячись до принципу технологічного детермінізму, не слід, мабуть, забувати, що він безпосередньо пов'язаний зі змінами, які відбуваються у технологічних способах виробництва, а це вже не «лише один із елементів продуктивних сил», оскільки відбиває зміни і в характері, і в змісті праці, і в способах поєднання людини з іншими елементами продуктивних сил, факторами виробництва, що суттєво впливає як на результати функціонування виробництва, так і на систему соціально-економічних відносин, отже, відносин власності.

Плідною та конструктивною слід визнати позицію А. А. Чухна, який глибоко та системно, на наш погляд, оцінює діалектику взаємозв'язку формаційного та цивілізаційного підходу. Виходячи із загально визнаного розуміння сутності поняття *цивілізація* (лат. *civilis* — громадянський), яке відображає рівень суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури, досягнутий на основі розвитку продуктивних сил в умовах певної суспільно-економічної формації, вчений визначає як системоутворюючий елемент, ключову ознаку цивілізаційного методу розвитку виробництва, продуктивних сил. Саме вони, на думку А. А. Чухна, «визначають і суспільно-виробничі відносини, і розвиток суспільної свідомості, а, отже, і характер суспільства на тому чи іншому рівні історичного розвитку» [21]. Не заперечуючи існування певних спільних рис цивілізаційного та формаційного підходів до дослідження економічних систем, оскільки «марксовий поділ історичного процесу на періоди особистої залежності, речової залежності та вільної індивідуальності мало відрізняється від доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної стадій», цитований автор водночас наголошує на принципових, на його погляд, відмінностях у цих підходах, які виявляються у тому, що цивілізаційний підхід «спирається не просто на продуктивні сили, а на технологічні способи виробництва, на докорінно відмінні суспільні форми економіки «внаслідок чого» закономірні ступені у розвитку суспільства постіндустріальною теорією визначаються на основі технологічних способів виробництва». Натомість надмірне, на думку А. А. Чухна, «акцентування на виробничих відносинах, як визначальному факторі суспільно-економічної формації, призвело до недооцінки ролі продуктивних сил, абстрагування від них і в такий спосіб вульгаризувало цей підхід» [22].

Погоджуючись в основному з оцінками згаданого вище автора стосовно схожих рис і сутнісних відмінностей цивілізаційного та формаційного підходів як критеріальних засад методології дослідження закономірностей функціонування еконо-

міки та суспільства, ми, проте, хочемо зазначити, що внутрішня архітектоніка, отже, й можливості цивілізаційного підходу уявляються нам набагато складнішими та глибшими порівняно з позиціями цитованих вище авторів. Така наша думка ґрунтується на врахуванні тих структурних ключових ознак сутності базового поняття — цивілізація, які, власне, визнаються цими авторами, однак не досліджуються, або не використовуються для формулювання критеріальних ознак і функцій згаданого підходу.

У дослідженні природи поняття *цивілізація* як основи формування цивілізаційного підходу нам видається більш близькою позиція В. З. Балікоєва. Він, виходячи, як і інші цитовані автори, із визнання наявності діалектичного зв'язку між формаційним і цивілізаційним підходами, водночас визначає такий основний критерій їх відмінностей: якщо формаційний підхід, пояснюючи історичний прогрес, визнає домінантою економіку, то цивілізаційний такою домінантою вважає загальнолюдські цінності, або, говорячи словами філософа В. В. Ільїна, «гуманітарну тотожність людства — кристалізовану в адаптації систему раціональної кооперації людей, зав'язану на загальнозначущі засоби комунікації та інтеракції (мову, типологічні принципи екзистенціального самоствердження у вигляді морально-правової, виробничої, нормативної регуляції самопроявів)» [23]. Ми погоджуємося з В. З. Балікоєвим у тому, що «Формація — основа. Цивілізація — діалектика формаційних структур, їх окультурювання, оморальнювання, піднесення у ранг людських цінностей. Формація — фундамент. Цивілізація — сучасна суспільна форма її існування з урахуванням і синтезом усіх цінностей, багатств людської історії», отже, «Цивілізація на відміну від формації пов'язана не стільки з матеріально-речовими, скільки з духовними аспектами суспільного розвитку, до того ж, із тією їх частиною, яка визначається не тільки (і не у всьому) способом виробництва» [24].

Водночас слід зауважити, що діалектика взаємозалежності формацій та цивілізації полягає й у тому, що формації можна розглядати як стадії, певні інституційні форми розвитку людської цивілізації, це дозволяє говорити й про інші інституційні форми прояву та реалізації принципів руху цивілізації, зокрема про такі форми суспільного розвитку, як доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне, інформаційне, постекономічне суспільства тощо.

Єднають згадані інституційні форми існування економіки та суспільства саме закономірності розвитку технологічного способу виробництва. Водночас, специфіка цивілізаційного підходу полягає насамперед у визнанні критерію духовності (у широкому розумінні сутності та змісту цього поняття та явища, про що вже йшлося вище у зв'язку з аналізом поглядів Гегеля, С. Булгакова та ін. щодо суті, місця та ролі людини у суспільному виробництві) як умови та результату економічного, соціального, культурного розвитку суспільства в межах даної цивілізації. Існування такого критерію як умови пізнання закономірностей функціонування та розвитку сучасних економічних систем формує нагальну потребу дослідження не абстрактного постіндустріального суспільства взагалі, а сутності, функцій, структури та закономірностей прояву діалектичної єдності двох його складових, певного дуалізму природи та механізмів саморозвитку: постіндустріального типу економіки, з усією різнобарвною палітрою мотиваційних чинників її функціонування та власне постіндустріального суспільства з його індивідуалізацією, суб'єктивізацією економічних і соціальних цілей, інтересів, мотивів, визначальним впливом на прийняття рішень з боку домінуючого сучасного середнього класу тощо.

Таке розуміння сутності цивілізаційного підходу, його відмінностей од підходу формаційного дозволяє дослідникам визначатися не лише із чинниками економічного розвитку, пов'язаними із суто технологічними змінами, або чинниками, визначеними у межах уявлень економічного імперіалізму та методоло-

гічного індивідуалізму¹. Наведене вище розуміння критеріальних ознак і специфічних особливостей цивілізаційного підходу дозволяє говорити про те, що в умовах ускладнення як ендогенних сутнісних характеристик взаємозв'язків в архітектоніці сучасного суспільства та його складових, так і екзогенних суспільних форм їх прояву в процесі функціонування, поява або активізація методів дослідження, основу яких становлять різні підходи, навіть різні концептуальні погляди на природу та закономірності економічних процесів, безперечно сприяє поглибленню розуміння цієї природи, значно посилює можливості й інструментальний арсенал дослідників, забезпечуючи визначення та формування якісно нової палітри мотиваційних чинників економічного та соціального розвитку людства і людини.

Застосування різних, але взаємопов'язаних підходів у дослідженнях проблем формування, функціонування та трансформації постіндустріального суспільства дозволяє поглибити можливості проникнення у сутність цього явища та сучасної інституційної форми визначення особливостей історичного етапу людського розвитку, насамперед завдяки виокремленню та предметному аналізу постіндустріального типу економіки та власне постіндустріального суспільства, закономірностей діалектики взаємовпливів цих складових одна на одну в забезпеченні синергетичного ефекту існування їх як системної цілісності.

Таке розуміння базисних засад інституційно-цивілізаційного підходу у дослідженнях складних соціально-економічних систем дозволяє також поглибити розуміння діалектики взаємозалежності та взаємовпливів таких фундаментальних інститутів цих систем, як базис і надбудова. У цьому плані видається плідною думка вчених, які вважають, що «від бінарної логіки, яка субординує фактори людського життя, слід відмовитися, оскільки поняття несамостійної похідної від базису надбудови — химера, що дезорієнтує. Базис, якими б капітальними властивостями його не наділяти, безпосередньо сам може впливати з надбудови». «Надбудова самодостатня й здатна грати роль системозумовляючого, системогенеруючого фактора. У філософії історії немає місця апіорі первісним і вторинним структурам — тут можуть бути лише цілісні дослідження однопорядкових рівноправних визначень» [25]. Яскравим прикладом на користь такого висновку можуть служити, на наш погляд, сучасні тенденції формування економічної та соціальної системи в Україні під впливом неадекватної цілям і завданням трансформаційного етапу політичної, правової, філософсько-культурологічної складових цього процесу.

Отже, розширення кола методологічних принципів і підходів до аналізу закономірностей функціонування та трансформації економічних систем дозволяє збільшити глибину проникнення у сутність процесів що відбуваються, предметно структурувати інституційні форми, які розкривають цю сутність і забезпечують її відтворення та розвиток. Інституційно-цивілізаційний підхід, зокрема, дозволяє підвищити якість теоретичних моделей та інструментів подальшого розвитку національних економічних систем, як підсистем глобалізованого світу, створюючи можливість дослідження трансформації економічних систем через трансформацію усєї сукупності інститутів суспільства — економічних, правових, політичних, соціальних, духовно-культурних тощо.

Усе вищесказане дозволяє також дійти висновку, що ключовою ознакою та відмінністю сучасної парадигми в економічній теорії є насамперед її гуманістична,

---

¹ Г. Беккер, зокрема, зазначав: «Я дійшов висновку, що економічний підхід є всеохопним, він може бути застосований до будь-якої поведінки...». «Головний сенс моїх міркувань полягає в тому, що людську поведінку не слід розбивати на якісь окремі відсіки, в одному з яких вона має максимізуючий характер, в іншому — не має, в одному мотивується стабільними перевагами, в іншому нестійкими, в одному приводить до нагромадження оптимального обсягу інформації, в іншому не приводить» (Беккер Г. С. Экономический анализ и человеческое поведение //Thesis. Теория и история экономических и социальных систем и институтов. — М., 1993. — С. 29, 38).

«людноцентрична» спрямованість, загальнонауковий, системний характер, за допомогою якого можна подолати «міжсистемні оболонки» методології досліджень закономірностей економічного розвитку та на основі з'ясування механізмів взаємовпливів різних сфер суспільного життя одна на одну, відшукати найефективніші важелі впливу на економіку, забезпечивши, отже, зміни на краще у становищі всіх суб'єктів господарської діяльності, суспільства, які не працюють, членів соціуму в цілому.

Література

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М.: Academia, 1998. — С. 655.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М.: Academia, 1999. — С. XIII, 503.
3. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К.: Основи, 1995. — С. 184.
4. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / Пер. с польск. — Х.: Гуманитарный Центр, 2008. — С. 19.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 2, С. 102.
6. Хабермас Юрген. Техника и наука как «идеология»: / Пер. с нем. М. Л. Хорькова. — М.: Праксис, 2007. — С. 23.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. — Т. 1. — С. 604.
8. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. — М.: Наука, 1990. — С. 184, 185, 186.
9. Там само. — С. 187.
10. Корнейчук, Б. В. Институциональная экономика: Учеб. пособ. для вузов / Б. В. Корнейчук. — М.: Гардарики, 2007. — С. 13, 26.
11. Парсонс Т. Мотивация экономической деятельности // О структуре социального действия. — М.: Академический Проект, 2000. — С. 353.
12. Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Науч. ред. чл.-корр. РАН В. С. Автономов. — М.: ИНФРА-М, 2004. — X11. — С. 55, 56—57.
13. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. — М.: Моск. ун-т, 2003. — С. 20—21.
14. Иноземцев В. Л. Экономическая общественная формация: границы понятия и значение теории // Иноземцев В.Л. За десять лет. К концепции постэкономического общества: Научное издание. — М.: Academia, 1998. — С. 96—120.
15. Там само. — С. 104.
16. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Львів: Світ, 2006. — С. 528.
17. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. — М.: Моск. ун-т, 2003. — С. 21—23.
18. Там само. — С. 23.
19. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов — М.: Сов. Энциклопедия, 1983. — С. 683.
20. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Львів: Світ, 2006. — С. 533—534.
21. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. — К.: Логос, 2003. — С. 26.
22. Там само. — С. 29, 30, 31.
23. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. — М.: Моск. ун-т, 2003. — С. 26.
24. Баликоев В. З. Общая экономическая теория: учеб. для студентов, обучающихся по экономическим специальностям / В. З. Баликоев. — 10-е изд., испр. — М.: Омега-Л; Новосибирск: Сибирское соглашение, 2007. — С. 62, 63.
25. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. — М.: Моск. ун-т, 2003. — С. 26.

Надійшла до редакції: 21.01.2009